

HZ. ÖMER’İN FETİHLERE KARŞI TEMKİNLİ YAKLAŞIMI VE NEDENLERİ

Ömer Cide

0000-0002-4679-7161 | omercide@kilis.edu.tr

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Kilis, Türkiye

ROR ID: [048b6qs33](https://orcid.org/048b6qs33)

Öz

HZ. ÖMER dönemi, fetihlerin yoğun yaşandığı bir süreçtir. Bu fetihler sayesinde Müslümanlar, iki kıtada geniş bir coğrafyayı kontrol edebilme kapasitesine ulaşmışlardır. Dolayısıyla HZ. ÖMER dönemi fetihlerle sıkı bir şekilde ilişkilendirilmiştir. Ancak rivayetlerden anlaşılan tüm bu başarıların yanı sıra HZ. ÖMER’in fetihleri sınırlama çabası içinde olduğudur. Bu çalışmanın asıl amacı da HZ. ÖMER’in fetihleri sınırlama çabaları ve bunun arkasındaki nedenleri, İslam tarihinin ilk kaynaklarından inceleyerek tümevarım yöntemiyle ortaya koymaktır. HZ. ÖMER, İslam’ın daha geniş coğrafyalara yayılmasını isteyen bir yöneticidir. Fakat İslam devletinin hızlı bir şekilde büyümesinin bazı riskleri de beraberinde getireceğinin farkındaydı. Nitekim HZ. Peygamber döneminde İslamiyet, kısa zamanda geniş bir coğrafyaya yayılmış, O’nun vefatını müteakiben bu hızlı büyümenin yan etkileri derinden hissedilmeye başlamış ve bu etkinin bir sonucu olarak ridde hadiseleri ortaya çıkmıştır. HZ. ÖMER, benzer olayların yaşanmaması ve farklı sorunların ortaya çıkmaması için dikkatli olmaya özen göstermiştir. Kanaatimize göre HZ. ÖMER’in fetihlere temkinli yaklaşmasının nedenleri şunlardır: Hızlı bir sosyal değişimin yaşanması, güvenlik sorunlarının baş göstermesi ve yönetici olma gereğiyle duyduğu sorumluluk bilinci. HZ. ÖMER, İslam fetihleriyle elde edilen zenginliğe rağmen, HZ. Peygamber ve HZ. Ebû Bekir’in izinden gitmeye devam ederek, onların tercih ettiği yaşam biçimini benimsemişti. Tüm itirazlara ve gelişmelere rağmen bildiği yoldan sapmadan ilerlemiştir. Ashabın dünya nimetlerine olan ilgisine bazen sert bir şekilde karşılık vermiştir. Bu bağlamda, Müslümanlar ne kadar çok dünya malına sahip olur ve farklı milletlerle etkileşimde bulunurlarsa, etkilenenin o oranda fazla olacağı düşüncesinde olmuştur. HZ. ÖMER’i fetihler konusunda temkinli olmaya yönlendiren bir başka etken ise Müslümanların güvenliğidir. Nitekim Sevâd bölgesi tamamen fethedildiği zaman daha ileri gitmeyi istememiş, söz konusu toprakların Müslümanların geçimi için yeterli olduğunu ifade ederek onların esenliğini ganimete tercih ettiğini belirtmiştir. HZ. ÖMER, Müslümanların bilinmeyen bölgelere gitmeleri sonucu olumsuz durumlarla karşılaşmalarını engellemek amacıyla, onların güvenliğini ön planda tutmuş, deniz ve nehir seferlerine mesafeli yaklaşmıştır. Bu nedenle, Muâviye’nin Kıbrıs’a sefer düzenleme talebini reddetmiştir. HZ. ÖMER’in deniz seferlerine karşı katı tutumu Habeşistan’a gönderilen gemilerin batması sonucu askerlerin ölmüş olmasındandır. Aynı şekilde, yeni kurulan ordugâh şehirleri ile devlet merkezi arasında ulaşımı yahut takviye kuvvetlerin sevkini zorlaştıran bir su engelinin olmamasını istemiştir. HZ. ÖMER’in fetihlere karşı temkinli yaklaşmasının diğer önemli bir sebebi ise idarecilik anlayışı ve taşıdığı sorumluluk bilincidir. Zarurî olmayan seferler sebebiyle Müslüman askerlerin sıkıntılara maruz kalması veya hayatlarını kaybetmesi ihtimali onun için büyük bir endişe kaynağı olmuştur. Nitekim Dicle kıyısında bir devenin telef olmasından dahi kendisini sorumlu hissettiğini ifade etmesi, onun yöneticilik anlayışını yansıtan önemli bir örnektir. Halkın ihtiyaçlarını gözetme ve onların sorunlarına vakıf olma hususunda büyük bir hassasiyet gösteren HZ. ÖMER, valilerin halkın meselelerini kendisine eksiksiz aktarmadıkları düşüncesiyle, bizzat şehirleri dolaşarak sorunları ilk elden dinlemeyi arzulamıştır. Yönetici olarak taşıdığı sorumluluğun ağırlığını derinden hissetmiş, HZ. Peygamber ve HZ. Ebû Bekir’in kendisinden razı olduklarını belirtmesine rağmen hilafet makamında olmanın hesap verme yükünü ağırlaştırdığını dile getirmiştir. İçinde bulunduğu şartlar bu çerçevede değerlendirildiği zaman fetihlerin artmasıyla birlikte Halife’nin sorumluluğu da katlanarak büyüyecek ve yönetim açısından yeni zorluklar ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla HZ. ÖMER fetihlere karşı temkinli bir tutum sergilemiştir. Ancak bazı durumlar söz konusu olduğu zaman şartların onu istemediği halde fetihlere yönelttiği de söylenebilir. HZ. Osman dönemi ve sonrasında yaşanan

olaylar Hz. Ömer'in çekincelerinde haklı olduğunu göstermiştir. Hz. Osman'ın öldürülmesi, Cemal ve Siffin Vakıaları gerçekleşen fetihler neticesinde hızlıca meydana gelen sosyal değişimin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler

İslam Tarihi, Hz. Ömer, Fetihler, Güvenlik, Sosyal Değişim, Sorumluluk Bilinci

Atıf Bilgisi

Cide, Ömer. "Hz. Ömer'in Fetihlere Karşı Temkinli Yaklaşımı ve Nedenleri". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Eylül 2025), 807-824. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1683705>

Geliş Tarihi	25.04.2025
Kabul Tarihi	22.07.2025
Yayın Tarihi	15.09.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yapay Zeka Kullanımı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Hiz. Umar's Cautious Approach to Conquests and Its Reasons

Ömer Cide

[0000-0002-4679-7161 | omercide@kilis.edu.tr](mailto:omercide@kilis.edu.tr)

Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Department of Islamic History, Kilis, Türkiye

ROR ID: [048b6qs33](https://orcid.org/048b6qs33)

Abstract

The period of Hiz. Umar was a period of intense conquests. Thanks to these conquests, Muslims reached the capacity to control a wide geography in two continents. Therefore, the period of Hiz. Umar was closely associated with conquests. However, it is understood from the narrations that in addition to all these achievements, Hiz. Umar was also trying to limit the conquests. The main purpose of this study is to reveal the efforts of Hiz. Umar to limit the conquests and the reasons behind this by using the method of deduction by examining the first sources of Islamic history. Hiz. Umar was a ruler who wanted Islam to spread to diverse and distant geographies. However, he was aware that the rapid growth of the Islamic state would bring some risks. As a matter of fact, Islam spread to a wide geography in a short time during the Prophet's era, and after his death, the side effects of this rapid growth began to be deeply felt, and the events of ridda emerged as a result of this effect. Hiz. Umar took care to be careful to prevent similar incidents and different problems from arising. In our opinion, the reasons for Hiz. Umar's cautious approach to conquests are as follows: Rapid social change, the emergence of security problems and his sense of responsibility as a ruler. Despite the wealth acquired through Islamic conquests, Umar continued to follow in the footsteps of the Prophet and Abu Bakr and adopted their preferred way of life. Despite all objections and developments, he did not deviate from his path. He sometimes responded harshly to the interest of the Companions in worldly goods. In this context, he was of the opinion that the more worldly possessions Muslims had and the more they interacted with different nations, the more they would be influenced. Another factor that led Hiz. Umar to be cautious about conquests was the security of Muslims. As a matter of fact, when the Sevâd region was completely conquered, he did not want to go further, stating that the lands in question were sufficient for the livelihood of the Muslims and that he preferred their well-being to booty. Umar prioritized the safety of the Muslims in order to prevent them from encountering unfavorable situations as a result of traveling to unknown regions, and he distanced himself from sea and river expeditions. For this reason, he rejected Mu'awiya's request to organize an expedition to Cyprus. Umar's strict attitude towards maritime expeditions is due to the fact that soldiers died as a result of the sinking of the ships sent to Abyssinia. Likewise, he wanted to ensure that there was no water obstacle between the newly established camp cities and the center of the state, which would make transportation or the dispatch of reinforcements difficult. Another important reason for 'Umar's cautious approach to conquests was his understanding of governance and his sense of responsibility. The possibility of Muslim soldiers being exposed to hardship or losing their lives due to non-essential expeditions was a great concern for him. As a matter of fact, his statement that he felt responsible even for the loss of a camel on the banks of the Tigris is an important example that reflects his understanding of governance. Umar, who showed great sensitivity in taking care of the needs of the people and being aware of their problems, was of the opinion that the governors did not convey the problems of the people to him completely, and he wished to travel around the cities and listen to the problems firsthand. He deeply felt the weight of his responsibility as a ruler, and although he stated that the Prophet and Abu Bakr were pleased with him, he expressed that being in the caliphate made the burden of accountability heavier. When the conditions he was in are evaluated within this framework, the Caliph's responsibility would grow exponentially with the increase in conquests and new difficulties would arise in terms of administration. Therefore, Hiz. Umar adopted a cautious attitude towards conquests. However, it can also be said that in some cases, circumstances led him to conquests against his will. Umar's reservations were justified by Uthman

and the events that followed. The assassination of Hz. Uthman and the events of Jamal and Siffin can be considered as a result of the rapid social change that occurred as a result of the conquests.

Keywords

Islamic History, Hz. Umar, Conquests, Security, Social Change, Sense of Responsibility

Citation:

Cide, Ömer. "Hz. Umar's Cautious Approach to Conquests and Its Reasons". *Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology* 12/2 (September 2025), 807-824. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1683705>

Date of Submission	04.25.2025
Date of Acceptance	07.22.2025
Date of Publication	09.15.2025
Peer-Review	Double anonymized / Two External
Ethical Statement	This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Use of Artificial Intelligence	No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ethicilahiyyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İslâmiyet'in ortaya çıkışı ve hızlı bir şekilde yayılışı dikkate değer bir durumdur. Hayber'in fethiyle başlayan süreç kısa bir zaman dilimi içinde Arap Yarımadası'ndaki diğer şehirlerin fethedilmesiyle devam etmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde fetihler Bizans ve Sâsânî devletlerinin hâkim olduğu topraklara doğru genişlemiştir. Hz. Ömer döneminde ise büyük bir ivme kazanarak söz konusu iki devletin hâkimiyet alanına giren büyük bir coğrafyanın İslâm devletinin kontrolüne geçmesini sağlamıştır. Bu durum İslâm dininin daha geniş coğrafyalara yayılması için büyük bir fırsat sunmuştur. Ancak hızlı büyümenin getirmiş olduğu bazı sıkıntılar da yok değildir. Örneğin Müslümanlar yeni fethettikleri bölgeleri farklı açılardan etkiledikleri gibi yeni karşılaştıkları kültürlerden de etkilenmişlerdir. Bu durumun farkında olan Hz. Ömer ise fetihlerin sınırlı kalması yönünde çaba sarf etmiştir. Bunu yaparken de sosyal değişim, sorumluluk bilinci, sınırların ve Müslümanların güvenliği ve fethedilen toprakların maddi açıdan yeter olması gibi hususları göz önünde bulundurmıştır. Ancak bu hassasiyetine rağmen gelişen şartlar Hz. Ömer'i fetihlere devam etmek zorunda bırakmış ve Müslümanların savaştığı iki büyük devlet geniş topraklara sahip olduğu için de bu süreç uzun zaman almıştır. Ayrıca söz konusu iki devletin yenilmesi büyük bir coğrafyayı savunmasız bırakmış ve Hz. Ömer bu sebeplerden dolayı fetihlere devam etmek zorunda kalmıştır.

Bu hızlı ve büyük fetih harekâtı birçok araştırmacının dikkatini çekmiş, gerek fetihlere dair müstakil gerekse Hz. Ömer dönemine ait genel çalışmalarda ilgili konu ele alınmıştır. Bir taraftan Hz. Ömer dönemi fetihlerini ana hatlarıyla konu edinen çalışmalar yapılırken¹ diğer taraftan belli bir bölgenin fethiyle yetinen çalışmalar ele alınmıştır.² Yine fethedilen bölgelerde İslâm dininin yayılması için yapılan faaliyetleri³ ve fetihlerin meydana getirdiği değişimleri konu edinen çalışmalar da söz konusudur.⁴ Ayrıca konuyu gerek tez gerekse makale şeklinde ele alan başka çalışmalar da mevcuttur.⁵ Zikrettiğimiz bu çalışmaların ekseriyeti Hz. Ömer dönemindeki fetihlerin yapılış biçimleri ve etkileri konusuna değinmişlerdir. Bizim çalışmamızı diğerlerinden ayıran en önemli husus ise Hz. Ömer'in fetihleri sınırlandırma girişimini konu almış olmasıdır. Bu çalışmadaki amacımız Hz. Ömer'in fetihleri sınırlandırma isteğinin arkasında yatan nedenleri ortaya çıkarmaktır. Bu yönüyle çalışmamız diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

¹ Mehmet Akbaş, "Hz. Ömer Dönemi Fetihleri" (2018), 421-461.

² Ömer Sabuncu, "Hz. Ömer Döneminde (634-644) Beytülmakdis'in Fethi ve iskân", *Journal of Islamicjerusalem Studies* 21/3 (2021), 335-352; Cuma Karan, "Hz. Ömer Döneminde (13-23/634/644) Anadolu Fetihlerine Giden Yolda el-Cezire Futuhatı" (2018).

³ Mehmet Akbaş, "Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri (Irak-Suriye-Cezire-Mısır)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/12 (2011), 115-137.

⁴ Hayri Erten, "Hz. Ömer Döneminde Sosyal Yapı ve Değişme", *Marife* 1/1 (2001), 175-193.

⁵ Naim Eryiğit, *Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin İslâm'ın Yayılışına Etkisi* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); İsmail Köksal, *Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinde Asabiyyetin Rolü* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Rukiye Tosun, *Belâzûri ve İbn A'sem'e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirilmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

1. Hz. Ömer Dönemine Kadar Fetih Hareketleri

1.1. Hz. Peygamber Dönemi Fetihleri

Hz. Muhammed 610 yılında vahye muhatap olmuş, peygamber olarak görevlendirilmesini müteakiben peyderpey inen ayetleri Mekkelilere tebliğ ederek İslam'ı yaymaya çalışmıştır. Mekke'deki on üç yıllık tebliğ faaliyetleri sayesinde Müslüman olanların sayısı belli bir oranda artmış ancak süreç tıkanma noktasına ulaşmış saflar iyice belirginleşmişti. İslamiyet'in yayılması için yeni bir alana ihtiyacı vardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber Yesribliler ile görüşüp anlaşmış ve Mekke'deki Müslümanlar ile birlikte oraya hicret etmişti.⁶ Müslümanlar açısından yeni bir sayfa açılmış olmakla birlikte sorunlar da başka bir evreye geçmiş bulunuyordu. Mesela Mekke müşrikler, Yahudiler ve Arap Yarımadası'ndaki diğer kabileler Müslümanlara karşı cephe almışlardı. Nitekim Mekke müşrikler ile yapılan üç savaşın sonunda Hudeybiye Barış Anlaşması imzalanmış, çatışma yerini sükûnete bırakmıştı.⁷ Yahudiler ile yaşanan çatışmalar neticesinde, Benî Kaynuka ve Benî Nadir sürgün edilmiş, Benî Kureyza ise cezalandırılmış, neticede üç kabilenin devre dışı bırakılmasıyla Yahudilerin Medine'de sorun çıkarmalarına son verilmişti. Ancak bu defa da Yahudilerin meskûn olduğu Hayber, Müslümanlar için tehdidin yeni merkezi hâline gelmişti. Müşrikler ile yapılan Hudeybiye Barış Anlaşması sayesinde Müslümanlar Yahudi tehlikesini bertaraf etme imkânını elde ettiler. Hayber'in fethiyle başlayan süreç Mekke ve diğer şehirlerin alınmasıyla devam etti. Hz. Peygamber vefat ettiğinde Arap Yarımadası'nın büyük bir kesiminde hâkimiyet sağlanmıştı. Yine Hz. Peygamber döneminde Bizans ordusuyla karşı karşıya gelinmiş ve iki ordu arasında Mûte Savaşı cereyan etmişti.⁸ Yine söz konusu devletin Medine'ye saldıracağı haberi üzerine de Tebuk seferi düzenlenmişti.⁹ Tebuk her ne kadar Hz. Peygamber'in son seferi olsa da Allah Resûlü vefatına yakın Üsame b. Zeyd komutasında Mûte'nin bulunduğu bölgeye göndermek üzere bir ordu hazırlanmış,¹⁰ ancak ordu yola çıkmadan vefat etmişti.

Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethetmesinden sonra Arap Yarımadası'nda iki yıllık süre zarfında hâkimiyet büyük oranda sağlanmıştı. Müslümanların yarımada hâkim olmasının önemli kazanımları olmakla beraber getirdiği bazı sorunlar da olmuştur. Örneğin ridde hadiselerinin en önemli sebeplerinden biri devletin sınırlarının hızlı bir şekilde genişlemesi ve büyük bir insan kitlesinin İslâm'a girmesidir. Her ne kadar kabileler topluca İslâm'a girip Müslüman olduklarını söyleseler de yeni girdikleri dini benimsemeleri kolay olmamıştı. Hz. Peygamber vefat ettiğinde Arap kabileleri Müslüman olduklarını bildirmelerine karşın henüz İslâm'ı içselleştirmemişlerdi.¹¹ Bu durum onların dinden çıkmasını kolaylaştırmış, yeni kurulan

⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (Mısır: Şirketü Mektebe ve Matba'a't-ı Mustafa el-Babî el-Halebî, 1955), 2/63; İbn Abdülber en-Nemrî Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed, *ed-Dürrer fi'htisârî'l-megâzi ve's-siyer* (Kahire: Darü'l-Meârif, 1403), 75.

⁷ Muhammed b. Ömer b. Vakıd es-Sehmî Vakıdî, *Kitâbü'l-Megâzi* (Beyrut: Darü'l-'Alemlî, 1989), 2/611.

⁸ Vakıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, 2/756; Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhârü'l-hulefâ* (Beyrut: el-Kütüb-ü Sekafiyyetü, 1996), 1/317.

⁹ Vakıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, 3/990; Ebu Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed Suheyli, *er-Ravzü'l-ünûf* (Beyrut: Dar-ü İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2000), 7/383.

¹⁰ Vakıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, 3/1117; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/641-642.

¹¹ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi* (İstanbul: Ensar, 2014), 2/57.

devletin bekâ sorunu yaşamasına sebep olmuştu. Nitekim Hz. Ebû Bekir'in hilafet yıllarının büyük bir bölümü dinden dönen bu kabileleri yeniden itaat altına alma çabasıyla geçmişti.

1.2. Hz. Ebu Bekir Dönemi Fetihleri

Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm'ın ilk halifesi olarak biat alan Hz. Ebû Bekir ridde olaylarını bastırdıktan sonra fetih hareketlerine girişmişti. Onun döneminde Irak ve Suriye bölgelerinde eş zamanlı fetih hareketleri başlamıştı. Müsenna b. Hârise'nin Irak bölgesi fetihleri için Hz. Ebû Bekir'den yardım istemesi üzerine Hâlid b. Velîd bölgeye gönderilmiş,¹² kısa sürede Irak bölgesinde Hîre alınmış¹³ ardından İslâm fetihleri Fırat'a dayanmıştı. Diğer taraftan Suriye'de dört koldan fetihler başlamış, İslâm ordularının ilerlemesi üzerine Bizans fetihleri durdurmak için bölgeye bir ordu göndermişti. Bazı İslâm tarihi kaynaklarında Ecnâdeyn bazı kaynaklara göre ise Yermük savaşı meydana gelmiş ve Müslümanlar Bizans ordusunu yenilgiye uğratmıştı.¹⁴ Fetih haberi alındıktan kısa bir süre sonra ise Hz. Ebû Bekir vefat etmişti.

1.3. Hz. Ömer Dönemi Fetihleri

Hz. Ebû Bekir'den sonra ikinci halife olarak İslâm devletinin başına geçen Hz. Ömer, İslâm tarihinin en büyük fetih hareketlerinden birini gerçekleştirmiştir. Farslılar ile yapılan onlarca savaş neticesinde neredeyse bütün İran toprakları fethedilmişti. Bu bölgede İslâm orduları Horasan'a kadar uzanan fetihler gerçekleştirdi. Ayrıca büyük bir yüz ölçüme sahip Suriye, el-Cezire ve Mısır da İslâm topraklarına katılmıştı. Kısa bir süre zarfında İslâm devletinin sınırları çok büyük bir coğrafyayı içine almış oldu. Hz. Ömer döneminde İslâm devletinin sınırları kuzeyde Anadolu ve Hazar Deniz'i, doğuda Afganistan ve Çin sınırları, güneyde Nûbe, Kuzey Afrika'da ise Tunus'a kadar genişlemişti.¹⁵ Hz. Ömer döneminde gerçekleşen fetihler baş döndürücü niteliktedir. Bu dönemde toprak genişlemesi beraberinde büyük bir demografik değişimi de getirmişti. Coğrafyanın genişlemesine paralel olarak nüfusun da arttığı bilinmektedir. Hz. Ömer'in dönemi dikkatlice incelendiğinde büyük fetihler gerçekleşmesine karşılık onun bu şekilde büyümeye mesafeli durduğu hatta fetihleri sınırlı tutmadan yana olduğu anlaşılabacaktır. Hz. Ömer'i böyle davranmaya sevk eden sebeplerin değerlendirilmesi ise aşağıda ele alınacak olup çalışmamızın temel amacıdır.

2. Hz. Ömer'i Fetihleri Sınırlı Tutmaya Sevk Eden Nedenler

2.1. Sosyal Değişim ve Getirdiği Sonuçlar

İnsanlığın değişim süreci daimi olmakla beraber, yönü sürekli iyi veya kötü değildir. Bazen sosyal değişim kötünden iyiye doğru bazen de tam tersi olabilmektedir. Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesinden sonra Arap Yarımadası'nda değişimin yönü olumlu olmuştur. O, birçok yönden insani değerlerden uzaklaşan bir toplumu ıslah etmeye çalışmış ve

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî Vakıdî, *Kitabü'r-Ridde* (Beyrut: Darü'l-Ğarbî'l-İslâmî, 1990), 221.

¹³ Vakıdî, *Kitabü'r-Ridde*, 229; Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Darü'l-Mektebeti'l-Hilal, 1988), 240.

¹⁴ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Mısır: Darü'l Marife, 1967), 3/393; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil fi't-târih* (Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1997), 2/328.

¹⁵ Mustafa Necati Barış, "Hz. Ömer'in Yönetim Anlayışı", *Diyanet İlmî Dergi* 54 (2018), 122.

nihayetinde Medine'de erdemli bir toplum meydana getirmişti. Bu değişim halkasının bütün Arabistan'a hatta dünyaya yayılması temel amaç olarak görülmüştür. Gerek İslâmiyet'in insanlığa ulaşması gerekse siyasi nedenlerle başlayan fetihler büyük bir ivme kazanmış ve kısa sürede Arap Yarımadası Müslümanların egemenliğine girmişti. Ancak unutulmamalıdır ki, değişim uzun bir sürecin neticesinde gerçekleşmektedir. Nitekim Arabistan'ın kısa bir zaman diliminde kontrol altına alınması, burada yaşayan insanların hemen dönüşerek İslâmiyet'i benimsediği anlamına gelmemektedir. Her ne kadar Hz. Peygamber İslâm devletinin egemenliğini kabul eden yerleşim yerlerine dini öğretmek üzere görevliler göndermişse de Medine dışındaki bölgelerde İslâm'ın kabulü ile Hz. Peygamber'in vefatı arasında kısa bir süre geçmişti. Bu zaman dilimi ise gerçekleşmesi muhtemel bir değişim ve dönüşüm için oldukça yetersizdi. Nitekim Hucurât Suresi bu realiteyi 14. ayette şöyle belirtmiştir: “Bedevîler, ‘İman ettik’ dediler. Şunu söyle: ‘Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz. Bununla beraber Allah’a ve resulüne itaat ederseniz yaptığınız hiçbir şeyi boşa çıkarmaz; Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir.’” Bunun bir neticesi olacak ki, Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm'ın egemenliğini kabul eden yerleşim yerlerinin büyük çoğunluğunda ridde/irtidat hareketleri baş göstermiştir.

Hz. Ömer hem Hz. Peygamber hem de Hz. Ebû Bekir döneminin en yakın tanıklarından biriydi. Bu bağlamda dönüşüm yaşanmadan gerçekleşecek hızlı fetihlerin bazı sonuçlarının olacağını bilincindeydi. Mesela Müslümanların dünya nimetlerine kavuşması sonucu dini hassasiyetlerinde gevşeklik gösterebileceğinin farkındaydı. Zira Allah Resûlü ahabına şirke dönmelerinden korkmadığını ancak dünya nimetleri için birbirleriyle çekişmelerinden korktuğunu beyan etmişti.¹⁶ Nitekim ilerleyen zamanlarda Hz. Peygamber'in bu korkusunu haklı çıkaracak birçok olumsuzluk ortaya çıktı. Bu bağlamda Abdurrahman b. Avf'ın şu itirafı oldukça manidardır: “Önce yoklukla imtihan edildik buna sabrettik, daha sonra varlıkla imtihan edildik ona sabredemedik.”¹⁷ Hilafet dönemine bakıldığında Hz. Ömer'in, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'in yolundan gitme ve onların yaşam biçimlerinden ayrılmama uğruna büyük bir çabanın içinde olduğu anlaşılabacaktır. Söz konusu dönemde Müslümanlar fetihler sayesinde ciddi anlamda zenginliğe kavuşmuşlardı. Farklı bölgelerden büyük miktarda ganimet gelmekte ve çok kıymetli mallar ele geçirilmekteydi. Bütün bu zenginliklere rağmen Hz. Ömer, giyim-kuşamında ve yeme-içmesinde herhangi bir değişikliğe gitmemişti. Nimetlerin fazlaştığını ve Halife'nin bu şekilde yaşamasının doğru olmadığını düşünen ashaptan bazıları ise kızı Hafsa'ya gidip babasının kendisini bu şekilde mağdur etmemesi gerektiği konusunda ondan destek almak istemişler ancak Hz. Ömer bu durumu öğrenince oldukça hiddetlenmişti.¹⁸ Yine bir defasında deve kesip, Hz. Peygamber'in eşlerine biraz et gönderdikten sonra kalanını pişirip yemek üzere Müslümanları davet eden Hz. Ömer'den Abbas: “Her gün böyle yemek yapsan ve bizde yiyip sohbet etsek.” diye bir talepte bulununca o da: “İki arkadaşım bir yol tuttu ben de onların yolunu tutacağım” diyerek bu talebi reddetmiştir.¹⁹

¹⁶ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî* (Dimaşk: Dar-ü İbn Kesîr, 1993), 1/451.

¹⁷ Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'* (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1983), 11/457. Not: Eser iki cilt olmakla beraber, Abdürrezak'ın Musannef'ine eklendiği için 10 ve 11. cilt olarak geçmektedir.

¹⁸ Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf* (Beyrut: Darü'l-Fikir, 1996), 10/315.

¹⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 10/341.

Hz. Ömer görevlilerinin de dünyaya fazlaca meyletmemeleri konusunda hassas davranmıştır. Çünkü atadığı kişilerin yaptıklarından yöneticinin büyük bir vebali vardır. Halife, Kudüs halkıyla anlaşma yapmak üzere gittiği zaman Câbiye'de ordu komutanlarının kendisiyle buluşmasını emretmişti. Hâlid b. Velîd üzerinde ipekli elbiseler giymiş olarak gelince Hz. Ömer atından inerek onlara taş atmaya başlamış ve: “Sizler ne çabuk görüşünüzden döndünüz? Karnınız doyalı ancak iki yıl olmuşken beni bu kılıkta mı karşılıyorsunuz? Allah’a yemin olsun, sizler böyle bir şeyi iki yüz yıl sonra yapmış olsanız bile sizi değiştirir, yerinize başkasını getiririm.” diye söylenmişti. Kendisine: “Ey müminlerin emiri! Bunlar içleri doldurulmuş elbiselerdir ve üzerimizde silah var denilince; “(Madem öyle) iyi o zaman” diyerek sakinleşmişti.²⁰ Yine Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın Kûfe valisi iken kendisi için ihtişamlı bir ev yaptırdığını ve halkın söz konusu ev için “Sa’d’ın Sarayı” dediğini işitince, Muhammed b. Mesleme’yi kapıyı delmesi/yakması için göndermiş o da verilen görevi yerine getirmişti. Sa’d b. Ebî Vakkâs’a da saraydan çıkmasını, beytülmale yakın bir yere yerleşmesini emretmişti.²¹ Hz. Ömer bu tavırlarıyla aynı zamanda valilerini dünyaya meyletmemeleri hususunda uyarmıştı. Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân’a yazmış olduğu mektubunda, insanların Allah’a çabucak yöneldiklerini ancak karşılıklarına dünya malı çıkınca ona meylettiklerini söyleyerek kendisinden muradının dünya değil Allah olmasını istemiştir.²²

Hz. Ömer valilerin gayrimüslim kadınlarla evlenmesini de hoş karşılaşmamıştır. Bu durumun ashabın ahlaki üzerinde olumsuzluklara neden olacağını düşünmüş, bu tür evliliklerin yapılmasını istememiştir. O, Medâin’e vali olarak atadığı Huzeyfe’nin ehl-i kitap bir kadınla evlendiğini öğrenince kendisinden onu boşamasını talep etmişti. Huzeyfe, Halife’den bunun sebebini sorduğunda, “Acem kadınları sözlerinde tasannu ehlidirler (yapmacık). Bunlarla evlenirseniz diğer işleriniz bundan olumsuz etkilenir.” diyerek çekincesini ortaya koymuştur.²³ Hz. Ömer döneminde gerçekleşen fetihler neticesinde birçok cariyeye ele geçirilmiş ve haliyle bu kadınlardan birçok çocuk dünyaya gelmişti. Bu durum demografik yapı ve toplumsal değişim için büyük bir risk oluşturabilirdi. Nitekim Celûlâ Savaşı’nın sonunda çok sayıda cariyeye elde edilmesi ve Hz. Ömer’in: “Allah’ım, Celûlâ’da ele geçirilen cariyelerin çocuklarından sana sığınırım” demesi bu anlamda manidardır. Zira bu cariyelerden dünyaya gelen çocukların Sıffin Savaşı’na yetiştiği bilgisi kaynaklarda zikredilmektedir.²⁴ Yine Kûfe’deki değişimi farklı milletlerden kadınlarla evlenmeye bağlayan şu bilgi de dikkate değerdir: “Muaviye’nin emirliği döneminde Kûfe’ye uğrayan Dinar oradakilere şöyle seslenmiştir: “Ey Kûfeliler! Bize ilk uğrayan sizdiniz. Hayırlı insanlardınız. Ömer ve Osman döneminde de bu özelliğinizi korudunuz. Daha sonra değiştiniz ve dört kötü haslet aranızda yayıldı. Bunlar cimrilik, hilekârlık, ihanet ve darlıktır. Bunlar daha önce sizde bulunmuyordu. Sizi gözlemledim ve anladım ki bu özellikler anneleriniz tarafından size geçmiştir. Hilekârlık Nabatîlerden, cimrilik Farslardan, ihanet Horasanlılardan ve darlık Ahvazlılardan size geçmiştir.”²⁵

²⁰ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/607; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/330.

²¹ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/354.

²² Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/594.

²³ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/588.

²⁴ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl* (Mısır: Vüzeratü's-Sekâfeti ve'l-irşâdü'l-Kavmî, 1960), 129.

²⁵ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/136.

Hız. Ömer, dünya nimetlerinin kıskançlık ve çekışmeye sebep olduğu kanaatini taşıymaktaydı. Nitekim Celûla ve Hulvân'ın fethinden sonra ganimetlerin beşte biri başkent Medine'ye gönderilmiş, mescidde bulunan ve üstü örtülü olan ganimetler kendisine gösterilince, içindeki yakut, zümrüt ve mücevheratı gören Hız. Ömer ağlamaya başlamıştı. Ağlaması yerine şükretmesi gerektiğı yönünde gelen uyarıya: "Allah'a yemin ederim ki bundan dolayı ağlamıyorum. Allah'a yemin ederim ki Allah bunları kime verdiyse onlar birbirlerini kıskanmış, birbirine kin beslemişlerdir. Allah, birbirini kıskananları da mutlaka birbirine düşürür." diyerek cevap vermişti.²⁶

Hız. Ömer'in Müslümanları dünyevileşmeden koruma adına başka uygulamaları daha vardı. Kûfe şehrinin kurulması Halifenin emriyle gerçekleşmişti. Burada evler ilk başta kamıştan yapılmış, yangın çıkıp bütün evler yok olunca şehirde yaşayan halk kerpiçten ev yapmak için Halife'den izin istemişti. Hız. Ömer bu isteğı kabul etmiş ancak şu uyarıyı yapmaktan da geri durmamıştır: "Yapabilirsiniz, fakat hiçbiriniz üç odadan fazla yapmasın. Binalarda uzunluk yarışına girmeyin. Sünnete riayet edin ki devlet elinizden gitmesin."²⁷

Hız. Ömer, Medine'nin demografik yapısını korumak için de gayret sarf etmiştir. Zira dışarıdan gelecek kişilerin şehrin dokusu ve inancına etki edeceğinin bilincindeydi. Halife, ordu komutanlarına tıraş çağına (ergenlik çağına) gelmiş hiçbir gayrimüslimin kendilerine (Medine'ye) gönderilmemesini emretmişti. Hız. Ömer, kendisini hançerleyen Ebû Lü'lüe olduğunu öğrenince, "Ben size hiçbir yabancıyı bize göndermeyin! dememiş miydim? Siz böylece bana galip geldiniz." demiştir.²⁸

2.2. Müslümanların Güvenliğı

Hız. Ömer yönetici olarak halkın ve ordunun güvenliğini öncelemekteydi. Komutanlarına da askerlerin güvenliğı konusunda hassasiyet göstermeleri için talimat verirdi. Nitekim sefere çıkan Numan b. Mu'karrin'e bir mektup göndermiş ve uyması gereken bazı hususları şu şekilde hatırlatmıştı: "... Allah'ın izni ve yardımıyla yanındaki Müslümanlarla beraber harekete geç. Onları sarp yollardan geçirip de eziyet etme. Onları haklarından mahrum etme ki nankörlüğe yönelmesinler. Onları bataklık araziden geçirme. Zira benim için bir Müslüman yüz bin dinardan daha değerlidir."²⁹ Hız. Ömer'in askerlerin güvenliğini ön planda tuttuğunu gösteren diğeri bir tedbir ise Hulvân'ın fethinden sonraki konuşmasında anlaşılmaktadır. Söz konusu zaferin haberi Hız. Ömer'e ulaştırıldığında, kaçan düşmanların takibi için de kendisinden izin talep edilmiş, Hız. Ömer ise İslâm ordusunun düşmanı takip etme talebine olumsuz yanıt vermiş ve kararının gerekçesini şöyle dile getirmişti: "Sevâd ile dağlık bölge arasında büyük bir seddin olmasını arzu ederdim. Böylelikle ne onlar bize gelsin ne de biz onların bölgesine gidebilelim. Bize ziraat alanı olarak Sevâd bölgesi yeter. Ben Müslümanların esenliğini ganimetlere üstün tuttum."³⁰

²⁶ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/348.

²⁷ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/353-354.

²⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Kâhire: Mektebetü'l-Hanci, 2001), 3/324.

²⁹ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/115.

³⁰ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/347.

Hz. Ömer'in fethedilen yerlerle ilgili başka talimatlar verdiği de rivayet edilmektedir. Ahnef'in Merveyn ve Belh şehirlerini fethettiği haberi Hz. Ömer'e gelince, "Sakın nehri geçme bulunduğun yerde kal ve bununla yetin. Sakın nehri geçmeyin. Yoksa dağılırsınız." diye haber göndermiştir.³¹ Yine Halife, Mukran'ın fetih haberini getiren Suhâr'a şehrin nasıl olduğu konusunda sorunca, "Düzlüğü olmayan dağlık bir mekân, suyu kıt, hurması kötü, düşmanı kahraman, hayrı az, şerri çoktur. Çok olan orada az, az olan da kayıptır." diyerek orayı tarîf etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer; "Vallahi bana itaat edildiği müddetçe oraya askerî harekât yapılmayacak." demiş ve ordu komutanlarına: "Tek bir askeriniz Mukrân'ı geçmeyecek ve nehre kadar olan yerlerle yetineceksiniz." diye talimat vermişti.³²

Hz. Ömer döneminin önemli fetihlerinden olan Mısır konusunda rivayetler farklılık arz etmektedir. Rivayetlerin bir kısmında fetih emrinin bizzat Hz. Ömer tarafından verildiği ve bunun üzerine Amr ibn Âs'ın Mısır'ı fethettiği bilgisi aktarılmaktadır.³³ Başka rivayetlerde ise Amr ibn Âs'ın, Hz. Ömer'den Mısır'a sefer düzenlemek için izin istediği ancak Müslümanların başına bir şey geleceğinden çekindiği için Halife'nin bu teklife sıcak bakmadığı yönündedir. Hz. Ömer, Mısır'a sefer düzenlediğini duyunca Amr ibn Âs'a bir mektup göndermiş ve söz konusu mektup kendisine ulaştığında henüz şehre girmemişse geri dönmesini talep etmiştir. Mektubun içeriğini tahmin eden Amr ibn Âs, Mısır'a ait bir köye gelene kadar mektubu açmamıştı.³⁴ Farklı bir rivayette ise Hz. Ömer'in, Amr ibn Âs'a Mısır'a gitmesi için izin verdiği, aktarıldıktan sonra Hz. Osman'ın bunun Müslümanlar için tehlikeli bir durum olduğu uyarısı üzerine Amr'a Mısır'a girmediyse geri dönmesine dair bir mektup göndermişti.³⁵ Mısır'ın fethiyle ilgili rivayetler birlikte düşünüldüğünde Hz. Ömer'in güvenlik gerekçesiyle bu sefere istekli olmadığı sonucuna ulaşılabilir.

Hz. Ömer deniz seferlerine de Müslümanların can güvenliği gerekçesiyle mesafeli durmuş, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'e uyarak ve gafil avlanmamak için deniz savaşını yasaklamıştır.³⁶ Ayrıca deniz seferlerine aşına olmaması ve Habeşlilerin Müslümanların sınırına tecavüz etmeleri üzerine deniz yoluyla gönderilen birliğin suda boğulması gibi sebeplerden ötürü Halife deniz seferlerine sıcak bakmamış ve bu hadise üzerine bir daha deniz seferi düzenlemeyeceğine dair karar almıştır.³⁷ Nitekim Muâviye Kıbrıs'a sefer düzenlemek için izin istediğinde Hz. Ömer'den ret cevabı almıştır.³⁸

Hz. Ömer'in yeni yerleşim yerlerini kurarken de güvenlik endişesini ön plana çıkardığını görmekteyiz. Kaynakların aktardığı bilgiler ışığında bu endişe açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Nitekim Müslümanlar Medâin'i fethettikten sonra burada ikâmet etmeye başlamışlar, ancak buranın havası kendilerine iyi gelmemiş, hatta renkleri değişmiş ve zayıflamışlardı. Hz. Ömer hallerini görüp bu durumun sebebini sorunca, onlar da Medâin'in

³¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/168.

³² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/182.

³³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 210.

³⁴ Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakim Ebûl-Kasım el-Mısırî, *Futuh-ü Mısır ve'l-Mağrib* (Mektebetü's-sekâifîyyeti'd-diniyeti, 1415), 77.

³⁵ Ebûl-Kasım el-Mısırî, *Futuh-ü Mısır ve'l-Mağrib*, 79.

³⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/361.

³⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/112.

³⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 130.

havasının kendilerine iyi gelmediğini söylemişlerdi. Bunun üzerine Hz. Ömer yeni bir yerleşim yeri bulmalarını ve kendileriyle arasında herhangi bir su ya da köprünün olmamasını istemişti.³⁹

2.3. Sorumluluk Bilinci

Hız. Ömer'in sorumluluk bilincinin üst düzeyde olduğu kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. O, her daim halkın sorunlarıyla ilgilenmeye çalışmış, gece gündüz demeden onların ihtiyacını gidermek adına büyük çaba sarf etmiştir. Reayanın güven ve huzur içinde yaşayabilmesi için olağanüstü gayret sarf etmesine rağmen yöneticiliğin sorumluluğundan dolayı sürekli çekinmiştir. Onu ziyaret eden insanlar ile Hız. Ömer arasında geçen bazı konuşmalar onun hilafetten kaynaklı sorumluluk anlayışını ortaya çıkarmaktadır. Vefatına sebep olan yarayı aldıktan sonra Hız. Ömer evine götürülmüştü. Yaralı halifeyi ziyarete gelen halk onu övüp dua edince Hız. Ömer, "Beni halifelikle mi temize çıkırıyorsunuz? Resûlullah ile birlikte oldum ve vefat ettiği zaman kendisi benden razıydı. Ebû Bekir ile arkadaşlık yaptım ve onu dinleyip itaat ettim. O da vefat ettiğinde benden hoşnuttu. Ben kendim için sadece bu hilafetin sorumluluğundan endişeleniyorum." diyerek karşılık vermiştir.⁴⁰ İnsanlar yanına gelip, onun Allah'ın kitabını uyguladığını, Hız. Peygamber ve Hız. Ebû Bekir'in yolunu takip ettiğini, hakkı bırakıp başka bir yola sapmadığını söyledikten sonra, "Allah sana mükâfatların en hayırlısını versin" diye dua ettiler. Bunun üzerine Hız. Ömer: "Benim halifelliğime imreniyorsunuz! Vallahi onun hesabından ne alacaklı ne de borçlu bir şekilde kurtulmayı arzularım." diye karşılık vermişti.⁴¹

Hız. Ömer halife olarak kendini sadece insanların değil hayvanların haklarından da sorumlu hissetmiştir. Nitekim bir defasında şöyle demişti: "Muhammed'i hak peygamber olarak gönderene yemin olsun Fırat kenarında bir deve telef olursa korkarım ki Allah onun hesabını Ömer'in hane halkından sorar."⁴² Benzer anlama gelecek bir başka bir rivayette ise Hız. Ömer elini devenin arkasına koyup: "Korkarım ki senden dolayı sorguya çekilirim" demiştir.⁴³

Coğrafya genişleyip İslâm nüfusu arttıkça halifenin sorumlu olacağı insan sayısı da fazlalaşmıştır. Bunun neticesinde Hız. Ömer'in sorumluluğu da o oranda artmış ve Halife, kendisini devlet sınırları içinde yaşayan bütün vatandaşların sorunlarıyla ilgilenmek mecburiyetinde hissetmişti. Ahiret konusunda oldukça hassas olan Hız. Ömer'in muhtemeldir ki bu durum karşısında Allah'a nasıl hesap vereceği ile ilgili endişesi ve yükü artış göstermiştir. Nitekim Hız. Ömer'in şu sözü onun halka karşı sorumluluk bilincini ortaya koymasına bakımdan dikkat çekicidir: "Allah ömür verirse bir yıl boyunca halkla beraber olmak için seyahat edeceğim. Zira biliyorum ki insanların sorunları var ve bu meseleler hakkında bilğim dışında hüküm veriliyor. Ya yöneticiler o sorunları bana getirmiyorlar ya da onlar bana ulaşamıyorlar. Bundan dolayı Şam'a gideyim ve orada iki ay, sonra el-Cezîre'ye gideyim ve orada iki ay, akabinde Mısır'a gideyim ve orada iki ay, sonrasında Bahreyn'e gideyim ve orada iki ay, ardından Kûfe'ye gideyim

³⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümme ve'l-mülûk*, 4/41; Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh* (Chalon: Matbaat-ü Bertrand, ts.), 5/175; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/350.

⁴⁰ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *Kitâbü'l-Megâzî* (Riyad: Dar-ü İsbiliye, 1999), 446.

⁴¹ İbn Ebî Şeybe, *Kitâbü'l-Megâzî*, 449.

⁴² Taberî, *Târîhu'l-ümme ve'l-mülûk*, 4/202-203.

⁴³ Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, 10/338.

ve orada iki ay, sonra Basra'ya gideyim ve orada da iki ay kalayım. Vallahi böyle yapabilirsem çok güzel bir yıl olurdu.⁴⁴

Hz. Ömer, halkın sorunlarına vakıf olmak için azamî çaba sarf etmiştir. Herhangi bir konuda şikâyet geldiği zaman sorunu çözme adına derhal birini görevlendirmiştir. Ayrıca Medine'ye dışarıdan gelen kimselere ordu komutanları ve valiler hakkında sorular sormuştur.⁴⁵ Bütün bunlara rağmen çabasının yetersiz olduğunu, sıkıntısından haberdar olmadığı insanlardan dolayı sorguya çekileceğine inanmıştır. Yukarıdaki serzenişi de bu anlayışını ortaya koymaktadır.

2.4. Fethedilen Toprakları Müslümanların Geçimi İçin Yeterli Bulması

İslâmiyet'in yayılmaya başladığı bölge olan Hicaz'da arazinin büyük oranda tarıma elverişsiz olması, su kaynakları ve yağışın sınırlı olmasından dolayı geçim sıkıntısı her zaman en büyük tehdit olmuştur. Hz. Peygamber, Mekke'li müşriklere İslâmiyet'i anlattığı zaman onlar, rabbinden kendileri için tarım arazisi açmasını ve Şam'ın ırmakları gibi su kaynaklarını bahşetmesini talep etmişlerdir. Yine müşrikler, tevhit inancını kabul etmeleri durumunda Kâbe'nin kutsiyetini kaybedeceği, Mekke'yi dinî amaçla ziyaret eden hacıların artık gelmeyeceğini böylece geçim kaynağı olan ticaretlerinin sekteye uğrayacağını belirtmişlerdir. Buna karşılık Hz. Peygamber kendisine iman etmeleri durumunda Bizans ve Sâsânî saraylarının kendilerinin olacağını bildirmiştir.⁴⁶

Hicretten sonra Müslümanların geçim sıkıntısı devam etmiştir. Hayber'in fethiyle birlikte Müslümanlar nispeten ekonomik sıkıntılardan kurtulmuşlardır. Hatta Hz. Ömer'in, "Hayber'in fethine kadar karnımız doğru dürüst doymadı." dediği rivayet edilmektedir. Nitekim fetihler kanalıyla elde edilen ganimet ve araziler Müslümanlara farklı geçim vasıtaları temin etmiştir. Fethedilen bölgelerin Müslümanların geçimi için yeterli olduğunu düşünen Hz. Ömer daha da ileriye gidilmesini arzulamamıştır. Ahvaz ve çevresi fethedilince Halife'nin şöyle dediği rivayet edilir: "Farşlılar ile aramızda ateşten bir set olmasını, böylece ne onların bizlere gelmesini ne de bizim onlara gitmemizi çok arzu ederdim."⁴⁷ Benzer ifadelerin Taberî tarafından şu şekilde rivayet edildiğini görmekteyiz: "Basra ehli için Basra toprakları ve Ahvaz yeterlidir. Dilerdim ki Farşlılar ile aramızda ateşten bir dağ olsun da ne onlar bize ne de biz onlara ulaşalım!" Halife, Kûfe halkı için de şu ifadeleri kullanmıştır: "Dilerdim ki onlarla Farşlılar arasında ateşten bir dağ olsa da ne onlar bize ne de biz onlara ulaşsak!"⁴⁸ Yine Horasan bölgesinin fetih haberi Hz. Ömer'e ulaşınca; "Bizimle bu bölge arasında ateşten bir denizin olmasını arzulardım." dediği rivayet edilmiş ve Halife daha sonra Ceyhun ırmağının geçilmemesi talimatını vermişti.⁴⁹

⁴⁴ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/201-202.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/445; Syed Ismail al-Qudsy al-Qudsy Sharifah Hayaati, "Effective Governance in the Era of Caliphate 'Umar Ibn Al-Khattab", *European Journal of Social Sciences* 18/4 (211M.S.), 620.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî İbn İshak, *Sîretü İbn İshâk, el-Mübtede' ve'l-meb'ass ve'l-megâzi* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1978), 236; Ömer Cide, "Hz. Peygamber'in Sasani ve Bizans'ı Hedef Göstermesi", *Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (2017), 15-16.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/361.

⁴⁸ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/79.

⁴⁹ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/415.

2.5. Sınırların Korunması

Bir bölgenin fethi kadar korunması da önem arz etmektedir. Ülkenin sınırları genişledikçe korunması zorlaşmaktadır. Bu durum İslâm fetihleri için de geçerlidir. Hz. Ömer farklı bölgeler için kendileri ile düşmanları arasında ateşten engellerinin olmasını istemesinin nedenlerinden biri sınırların korunması olmalıdır. Yine Hz. Ömer'in merkez ile yeni yerleşim yerlerinin arasında savunmanın zaafa uğramaması adına su engelini bulunmamasını istemesi aynı hassasiyetin neticesi olarak gözükmektedir. Bir devletin sınır güvenliğinde zaaf varsa halkın güvenliğinin tehdit altında olduğu söylenebilir. Hz. Ömer halkın güven içinde olması için korunabilecek sınırlar içerisinde bulunması gerektiğinin farkındadır.

Rivayetlerden de anlaşılacağı üzere Hz. Ömer fetihlere karşı temkinli olmasına karşın, farklı cephelerde bu kadar büyük fetih organizasyonunun neden gerçekleştirildiği ele alınması gereken önemli bir husustur. Bundan dolayı çalışmamızın bundan sonraki kısmında konunun bu boyutunu ele almanın gerekli olduğu kanaatindeyiz.

3. Hz. Ömer Dönemi Fetihlerin Genişleme Sebepleri

3.1. Fetih Süreçlerinin Tamamlanması Zorunluluğu

İslâm fetihlerinin Hz. Peygamber ile başladığı, Hz. Ebû Bekir döneminde devam ettiğini daha önce belirtmiştik. Hz. Ömer de halife olduğunda kendisini bu fetih sürecinin içinde bulmuştu. Hicâz'da meskûn Arapları bölgenin dışına çıkarak dünya fatihleri hâline getiren ana faktör İslâmiyet'tir. Dinlerini yayıp dünyaya hâkim kılmak üzere başlatılan bu süreç Hz. Ömer dönemini de kapsamaktadır. Elbette fetihleri sürdüren ganimet gibi başka motivasyonlar da zamanla devreye girmiştir. Ancak Hz. Ömer, kontrol altında tutabileceği ve Müslümanların geçimini temin edecek büyüklükte arazilere sahip olduktan sonra fetihlerin daha fazla ilerlemesini arzulamamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri de halkın ve askerlerin güvenliğini temin edebilmektir.

Hz. Ömer defalarca kendileri ile düşman arasında ateşten bir engelin olması yönündeki arzusunu dile getirse de yaşanan bazı gelişmeler fetihlerin devamını elzem hâle getirmiştir. Mesela Sâsânîler arasında önemli bir aileye mensup ve aynı zaman da komutan olan Hürmüzân birkaç defa emân almasına rağmen isyan etmiştir. Hz. Ömer, Hürmüzân'ın isyan girişimini Müslüman yöneticilerin verdikleri söze vefa göstermemeleri ve zimmîlere eziyet edilmesine yormuş, bundan dolayı kendi yöneticilerine kızmıştır. Bölgede görevli Ahnef b. Kays ise isyanların Müslümanların eziyet veya emânlarını bozma korkusundan kaynaklanmadığını belirterek sorunun kendisinin Fars topraklarında daha fazla ileriye gitmeyi yasaklamasından dolayı Fars Kralı'nın yakalanamamasıyla alakalı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kralları yaşadığı müddetçe Sâsânîlerin ümitlerinin var olacağını ve savaşa devam edeceklerini, isyanların bitmesi onların ümidinin son bulmasıyla mümkün olacağını dile getirmiştir.⁵⁰ Ahnef b. Kays'ın görüşünü isabetli bulan Hz. Ömer de hicretin 17. yılında Müslümanlara İran'ın iç kesimlerini fethetme izni

⁵⁰ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/370.

vermiştir.⁵¹ Bu örnekten de anlaşığı üzere Hz. Ömer İran'ın iç taraflarına askerî sefer düzenlemek istememesine rağmen bunu yapmak zorunda kalmıştır.

3.2. Fethedilebilecek Büyük Bir Coğrafyanın Savunmasız Kalması

Müslümanların fethi giriştiği toprakların bir kısmı Sâsânî diğer kısmı ise Bizans devletinin egemenliği altında bulunuyordu. Bu iki devlet bölge hâkimiyeti adına İslâm fetihleri öncesinde on yıl içinde iki defa karşı karşıya gelmişlerdi. İlk savaşta Sâsânîler galip gelmişken, ikincisinde Bizans üstünlük kurmuştu. Bahse konu ettiğimiz savaşlar, her iki devleti de yıpratmıştı. Sonradan tarih sahnesine çıkacak ve bölgedeki hâkimiyeti ele geçirmek üzere onlarla savaşmak zorunda kalacak Müslümanlar için gerekli ortam oluşmuştu. İslâm orduları iki devletin hâkimiyetinde olan topraklara eş zamanlı fetih planı hazırlamıştı. Bizans'ın özellikle Ecnadeyn ve Yermük savaşlarında yenilgiye uğratılması Suriye topraklarının elden çıkmasına sebep olmuş, Mısır ve el-Cezire gibi bölgelerin de savunmasında zafiyetler ortaya çıkarmıştı. Nitekim Kudüs, Mısır ve el-Cezire bölgeleri kısa sürede Müslümanların egemenliğine girmişti. Bizans'ın karşılaştığı durumun benzerini Sâsânî devleti de yaşamıştır. Kaybedilen savaş ve akabinde yaşanan nüfuz mücadelesi devletin gücünü iyice zayıflatmıştı. Dönüm noktası olan Kâdisiye savaşından bir yıl sonra başkent Medâin savaş olmaksızın alınmıştır. Askerler ve halk daha güvenli buldukları iç taraflara doğru göç etmiş, bu durumda birçok yerleşim yeri savunmasız kalmış ve nihayetinde birçok Sâsânî şehrinin fethi kolaylaşmıştır.

İslâm fetihlerini kolaylaştıran diğer bir etken ise verilen emânlar ve Müslümanların verdikleri sözlere uymalarıdır. Emânla fethedilen bölgelerin karşılaştıkları muamele diğer yerlerde de duyulunca savaşp her şeylerini kaybetmek yerine can ve mal güvenliği ile inanç özgürlüğü temin eden bir anlaşma gayrimüslimlere daha cazip gelmiş olmalıdır. Bu durumun bazı bölgelerin savaş isteğini azalttığı söylenebilir.⁵² Böylece Müslümanların nispeten rahat fethedebilecekleri büyük bir alan ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Hz. Ömer dönemi büyük İslâm fetihlerinin gerçekleştiği bir zaman dilimi olmasına karşın onun kontrolsüz bir fetih harekâtına taraf olmadığı anlaşılmaktadır. Onun bu anlayışının altında ise birtakım sebepler yatmaktadır. Bu sebeplerden ilki Müslümanların daha fazla mal-mülke kavuşması neticesinde dünyevileşmesidir. Bu değişim sebebiyle Hz. Ömer'de Müslümanların ahirete yeteri düzeyde ilgi göstermeme endişesi olduğu, dünyalık makam ve mal için birbirleriyle çekişme korkusunun yattığı söylenebilir. Nitekim yukarıda da örneklerini verdiğimiz üzere Hz. Ömer bu endişe ve korkusunu defalarca ifade etmiştir. Onu fetihleri sınırlandırmaya sevk eden ikinci neden ise fethedilen yerleri Müslümanların geçimi için yeterli görmesi olduğu söylenebilir. Çünkü Müslümanların fethettiği yerler büyük bir coğrafyayı teşkil etmekteydi ve ona göre bu topraklar Müslümanların geçimi için yeterliydi. Hz. Ömer bu kanaatini değişik vesilelerle açık bir şekilde ifade etmiştir. Üçüncüsü, Halife'nin mesul olduğu nüfusun artması neticesinde halkın artan sıkıntılarını gideremeyeceğinden dolayı onlara karşı duyduğu sorumluluk bilincidir. Nitekim o, hilafetin sorumluluğundan dolayı hesabının zor

⁵¹ Taberî, *Târihu'l-ümme ve'l-mülûk*, 4/89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/373.

⁵² Ömer Cide, *İslâm Fetihlerini Kolaylaştıran Uygulama Emân* (Anakara: İlâhiyât, 2020), 151.

olacağını belirtmiştir. Hatta sorumlu olduğu topraklarda bir devenin haksız yere telef olmasından bile kendisine hesap sorulacağını beyan etmiştir. Dördüncüsü ise Müslümanların güvenliği için daha fazla maceraya atılmaması gerektiği fikri ve sınır güvenliğidir. Çünkü coğrafya genişledikçe sınırları korumak o nispette zorlaşmaktadır. Sınırların korunamaması durumunda halk zarar görebilir ve bu durumun baş sorumlusunun da kendisinin olacağı Hz. Ömer'in sözlerinden anlaşılmaktadır.

Hz. Ömer'in fetihleri sınırlı tutmak istemesine karşılık, fetihler büyük bir hızla devam etmiştir. Tezat gibi duran bu durumun kendine göre gerekçelerinin olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber döneminde başlayan fetihler Hz. Ebû Bekir döneminde devam etmiştir. Hz. Ömer de başlayan fetih harekâtını tamamlamak mecburiyetinde kalmıştır. Bununla beraber farklı vesilelerle kendileri ve düşmanları arasında ateşten engeller olmasını arzuladığını beyan etmiş, ancak gelişen şartlar onu fetihleri devam ettirmeye zorlamıştır. Zira mücadele içerisine girilen devletlerin hükmettikleri coğrafya tamamen ele geçirilmeden onların eski topraklarını geri alma ümitlerine son vermek mümkün değildi. Hz. Ömer'in fetihleri sürdürmesinin diğer bir sebebi ise Bizans ve Sâsânî devletlerinin yenilmeleriyle büyük bir coğrafyanın savunmasız kalmasıydı. Müslümanlar ciddi bir zorluk yaşamadan büyük fetihler gerçekleştirmişlerdir. Nitekim Kâdisiye Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Sâsânî Devleti'nin başkenti savaşız bir şekilde fethedilmişti. Hz. Ömer döneminde fetihlerin devam etmesinin bir başka sebebi de Müslümanların fethettikleri bölge halkına emân verip sözlerine sadık kalmalarından ötürü bölge halkları tarafından çok büyük bir dirençle karşılaşmamalarıdır.

Kaynakça | References

- Akbaş, Mehmet. “Hz. Ömer Dönemi Fetihleri”. program adı: Hz. Ömer Sempozyumu, Sivas, 2018.
- Akbaş, Mehmet. “Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerin Ardından Gerçekleştirilen Tebliğ Faaliyetleri (Irak-Suriye-Cezire-Mısır)”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/12 (2011), 115-137.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*. İstanbul: Ensar, 10. Basım, 2014.
- Barış, Mustafa Necati. “Hz. Ömer’in Yönetim Anlayışı”. *Diyanet İlmî Dergi* 54 (2018), 121-148.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud. *Ensâbü'l-eşrâf*. Beyrut: Darü'l-Fikir, 1996.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Darü'l-Mektebeti'l-Hilal, 1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahîhu'l-Buhârî*. 7 Cilt. Dimaşk: Dar-ü İbn Kesîr, 5. Basım, 1993.
- Cide, Ömer. “Hz. Peygamber'in Sasani ve Bizans'ı Hedef Göstermesi”. *Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (2017), 12-23.
- Cide, Ömer. *İslâm Fetihlerini Kolaylaştıran Uygulama Emân*. Ankara: İlahiyât, 1. Basım, 2020.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *el-Ahbârü't-tvâl*. Mısır: Vüzeratü's-Sekâfeti ve'l-irşâdü'l-Kavmî, 1960.
- Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed, İbn Abdülber en-Nemrî. *ed-Dürer fi'htisârî'l-megâzî ve's-siyer*. Kahire: Darü'l-Mea'rif, 3. Basım, 1403.
- Ebû'l-Kasım el-Mısırî, Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakim. *Futuh-ü Mısır ve'l-Mağrib*. Mektebetü's-sekâifiyyeti'd-diniyeti, 1415.
- Erten, Hayri. “Hz. Ömer Döneminde Sosyal Yapı ve Değişme”. *Marife* 1/1 (2001), 175-193.
- Eryiğit, Naim. *Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin İslâm'ın Yayılışına Etkisi*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *Kitâü'l-Megâzî*. Riyad: Dar-ü İsbiliye, 1. Basım, 1999.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ*. 2 Cilt. Beyrut: el-Kütüb-ü Sekafiyyetü, 1996.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Mısır: Şirketü Mektebe ve Matba't-i Mustafa el-Babî el-Halebî, 1955.
- İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî. *Sîretü İbn İshâk, el-Mübtede' ve'l-meb'ass ve'l-megâzî*. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1. Basım, 1978.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Kâhire: Mektebetü'l-Hanci, 2001.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târih*. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1997.
- Karan, Cuma. “Hz. Ömer Döneminde (13-23/634/644) Anadolu Fetihlerine Giden Yolda el-Cezire Futuhatı”. program adı: Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, Sivas, 2018.
- Köksal, İsmail. *Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinde Asabiyyetin Rolü*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-. *el-Bed' ve't-Târih*. 6 Cilt. Chalon: Matbaat-ü Bertrand, ts.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî. *el-Câmî*. 2 Cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 3. Basım, 1983.
- Sabuncu, Ömer. “Hz. Ömer Döneminde (634-644) Beytülmakdis'in Fethi ve iskân”. *Journal of Islamicjerusalem Studies* 21/3 (2021), 335-352.

- Sharifah Hayaati, Syed Ismail al-Qudsy al-Qudsy. “, “Effective Governance in the Era of Caliphate `Umar Ibn Al-Khattab”. *European Journal of Social Sciences* 18/4 (211M.S.), 612-624.
- Suheyli, Ebu Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed. *er-Ravzü'l-ünüf*. Beyrut: Dar-ü İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2000.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. Mısır: Darü'l Marife, 2. Basım, 1967.
- Tosun, Rukiye. *Belâzüri ve İbn A'sem'e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Vakıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî. *Kitabü'r-Ridde*. Beyrut: Darü'l-Ğarbî'l-İslamî, 1990.
- Vakıdî, Muhammed b. Ömer b. Vakıd es-Sehmî. *Kitâbü'l-Megâzî*. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-'Alemlî, 3. Basım, 1989.